

Bispevisitats i reformasjonsårhundret

Tidsskrift for praktisk teologi
Nordic Journal of Practical Theology
Årgang 40. Nr. 1/2023
[s. 70-79]
<https://doi.org/10.48626/tpt.v40i1.5527>

Et nærbilde fra biskop Jens Nilssøns visitaser 1574–1597

Andreas Aarflot, dr. theol., biskop emeritus
andraarf@online.no

Biskopenes visitaser var ett av de virkemidler som bidro sterkest til den religiøse nyorientering som reformasjonen la opp til. «Om vi skal våge å generalisere på grunnlag av Jens Nilssøns og Niels Glostrups visitasberetninger, må visitasen ha vært de norske superintendentenes viktigste styringsorgan» (Imsen, 1982, s. 279). I denne studien blir det gjort et forsøk på å komme nærmere inn på det lokale nivå i overgangstiden ved å utnytte i detalj det materiale som beskriver den omfattende visitasvirksomheten til Oslobispen Jens Nilssøn (1538-1600), samlet og utgitt i 1885 av dr. Yngvar Nielsen: «*Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*» (siteres: «Visitatsboken»). Dette vil skje ved å la hans etterlatte visitasberetninger i stor grad få komme til orde som en refleks av den samtidighet som materialet er preget av. Det synes dokumentert at disse beskrivelser er ført i pennen av biskopens faste ledsager og skriver, Oluf Birgerssøn. Ikke minst var biskopens kontroll av prestene et viktig redskap i prosessen med å endre deres forståelse av evangeliet og deres motivasjon for tjenesten. «Det bør ikke drages i tvil at dette hans (Jens Nilssøns) arbeide med at optugte sine prester har baaret sin frugt, og at han efterlod et bedre presteskab end det, han forefandt ved tiltrædelsen af sit embede» (Bang, 1895, s. 116).

Selv om biskopens visitaser ifølge oversikten viser at han i tidsrommet 1574–1597 hadde besøkt nærmere 400 menigheter, dekker de detaljerte referatene bare tidsrommet 1594–1597. I løpet av disse årene gjennomførte han 115 visitaser, som alle er grundig omtalt i materialet. Det er derfor mulig å få et nærbilde av biskopens møte med menigheter og prester ved de glimt fra dagligliv og aktiviteter som skildres i rapportene fra disse menighetene.

Kunngjøringen av visitasene som biskopen brukte, var ganske regelbundet. På forhånd hadde han skrevet et felles brev på latin til prostene og sokneprestene med oversikt over de menighetene han planla å visitere, og den planlagte dato for besøket. Disse brevene som berammet visitasene, hadde i hovedsak samme preg og delvis identisk ordlyd som innledning og avslutning. Han hilste prestene som brødre og venner og minnet om nødvendigheten av å holde visitaser. I sitt varsel om visitas i Telemark juni–juli 1595 vender han seg til: «de aktede Herrens tjenere og menigheter i provinsen Telemark». Men han kunne også uttrykke hva han forventet av prestene, og minnet dem om deres ansvar for den evangeliske lære etter Kirkeordinansens bestemmelser. Han minnet også om deres plikt til å ordne med skyss til lands og til vanns, og varslet om at det kunne bli represalier hvis ikke dette var i orden, slik at reiseruten ble forsinket. Brevet ble i nesten alle tilfeller avsluttet med en varm hilsen til prestene og deres familier: «Jeg overlater dere og deres til Gud, den allmektige, Jesu Kristi Far. Må hans nåde være med dere hver og en. Ha det bra og vær glade» (Visitasboken, s. 338 f.).

Visitasplikten forankret i lovverket

I selve Kirkeordinansen nevnes en rekke tilsynsoppgaver for biskopene i et eget kapittel: «Om superintendenter og proster som er deres medhjelpere» (*Kirkeordinansen av 1537*, siteres: «KO»). Opprinnelig var kravet at biskopene skulle visitere sine menigheter hvert tredje år, men på grunn av lange avstander og vanskelige reiseforhold var det ikke lett å gjennomføre dette i Norge. Biskop Jens Nilssøns embetsdistrikt omfattet foruten Oslo bispedømme det tidligere Hamar stift, med grenser helt opp til Trøndelag, dessuten området på vestsiden av Oslofjorden helt til og med nedre deler av Telemark, og dessuten hele Båhuslen, som var en del av Norges rike til freden i Roskilde i 1658.

Biskopene skal, ifølge Kirkeordinansen

- «Holde våre undersätter til å være fredsommelige og lydige med den formaning som de gir i sine prekener om øvrigheten og den lydighet som man er skyldig å vise den» (KO, s. 95). (*formaning til menigheten*).
- «Dernest skal de gi akt på sognefolket for å erfare om de har gjort fremskritt i den kristne tro som de bekjenner, hvordan de forholder seg til papismen som de har forlatt, hva vilje de har til den evangeliske lære, og hvordan de skikker seg deretter i sitt levnet» (KO, s. 101). (*høring om katekismen*).
- «Legge vinn på at alle prester rettsindig og endrektig lærer Kristi hellige evangelium og det som dertil hører, og at sogneprestene med sin husstand fører et høvisk levnet » (KO, s. 95). (*kontroll med læren*).

Formaning til menigheten

Biskopen skulle fremføre sin *formaning* til menigheten om lydighet mot øvrigheten (inklusive presten) og andre ting som krevde oppmerksomhet eller burde rettes på. I referat fra visitasen i Herrestad (Båhuslen) 16/3 1594 kan vi lese: «Siden effter predicken haffde bispenn sin formaaning till almuen . . . om Guds ords hørelse och Guds frycht,

om lydighed och tienniste imod deris øffrighejt och deris sogneprest at beuise, och andet saadant» (Visitasboken, s. 142). Denne formaning var et fast ledd i visitasen og fulgte like etter at gudstjenesten i kirken var avsluttet. I tillegg til oppfordring til flittig kirkegang forekom også påminnelse om å gå til nattverd. Ved gudstjenesten i Rygge 12/7 1597 ble menigheten formant til å «flittelige høre Guds ord och anamme sacramentet titt och ofte» (ibid. s. 479). Menigheten skulle også minnes om sitt ansvar for kirkebygget, og omsorg for de fattige i sognet (KO, s. 96).

Men formaningen kunne også omfatte klare krav til den enkelte menighet. I Tegneby (Båhuslen) var biskopen meget konkret under visitasen i april 1594, og påla forsamlingen å lage et nytt vindu i kirken fordi det ene som fantes ga for lite lys (Visitasboken, s. 204). Fra visitasen i Vinger og Eidsberg i januar 1597 inneholdt referatet en ganske spesiell formaning: «Siden taledt hand almuen til, at de icke skulle tilstede nogle fremmede som ere fordreffne af andre land, att de skulle haffue nogen vaaning och værelse paa Eidskogen som dog nu skier» (ibid. s. 453). Det kan neppe dreie seg om annet enn en advarsel mot innvandringen av skogfinnene, som fra slutten av 1500-tallet søkte livsopphold i grensebygdene i Solørtraktene.

Overhøring om katekismen

Kirkeordinansen stilte også krav om at biskopen skulle høre hvordan det sto til med *vanlige folks kunnskaper* om katekismen, «den evangeliske lære». Etter formaningen fulgte alle steder det som blir omtalt som *overhøring* eller *eksaminasjon* om barnelærdommen. Det var særlig de unge som ble utspurt, men biskopen vendte seg også ofte til de gamle. Det kan synes overraskende at reformasjonsverket hadde kommet så langt at biskopen uten unntak forventet at folk kunne svare for sin barnelærdom. Vi er her bare ved andre og tredje generasjon av befolkningen etter reformasjonens innføring. En rekke kirkelige forordninger innskjerpet at prestene skulle bruke en halv time etter prekenen til opplæring i katekismen, og dette skjedde for en stor del som utenat læring. «Hver søndag skal landsprestene forhandle et avsnitt av noen part av barnelærdommen... Og så tydelig og langsomt skal de lese opp disse avsnitt at enhver av bondefolket kan si dem etter stille for seg selv» (KO, s. 50 f). Det er også tydelig at de fleste menigheter hadde fått på plass en klokkestilling, slik kongen hadde påbudt, og disse deltok også i undervisningen. Men det er uklart hva som fantes av materiell til bruk i undervisningen. Luthers katekisme var en av de bøker som allerede Kirkeordinansen påbød at alle prester skulle ha som hjelpemiddel. I kapitlet «Om bøker» nevnes blant andre skrifter «En eller annen god bok som de kan forklare barnelærdommen fra med dr. Morten Luthers *lille katekismus*» (ibid. s. 107). Men det var ennå ingen utgaver av katekismen som egnet seg for folket.

Det var nok høyst forskjellige reaksjoner biskopen fikk på sine spørsmål om barnelærdommen. I større menigheter, særlig i byer som også hadde egen skole, kunne omtalen være at barna svarte vel, eller var vel opplært. Fra visitasen i Bro, 14/4 1594 får vi følgende referat: «Siden examinerit och offuerhørde bispenn folckit der sammesteds synderlige det vnge folck, och suarede de temmelige vel til de spørmaal bispen haffde til dem» (Visitasboken, s. 222). Andre steder sies det at ungdommen var lite opplyst.

Almuen i Torsby (4/4 1594), var «megit grove i de stycker som de burde at vide» (ibid. s. 192). Noen steder heter det at biskopen stilte sine spørsmål, særlig til de eldre, med utgangspunkt i prekenen som var holdt. I Nessing kirke 7/3 1594 prekte presten over Jesu lidelses historie, og i referatet fra samtalen etterpå står det: «Efter predicken examinerit bispen det vnge folck vdj deris catechismo, och førde den predicken hen til catechismum» (ibid. s. 117). Tilsvarende i Tjørn kirke, 7/11 1597: «Siden examinerit hand dett vnge folck vdj deris catechismo och børnelærdom. Saa oc nogle aff de gamle aff predicken» (ibid. s.522). Dette pedagogiske grep kunne gi ham forståelse av både hvor oppmerksomt tilhørerne hadde fulgt med, og hvor godt predikanten hadde lyktes med å formidle budskapet. Det siste skinner igjennom i følgende kommentar: «Her Holger predicker vel, haffuer en stiff røst baade at predicke oc messe met oc kand vel raade oc formane, saa at folckit kand beuegis der ved» (Sokneprest Holger Thuesen i Spigerud kirke, Båhuslen, palmesøndag 24/3 1594 (ibid. s.168).

Formaning til prestene

Det forekom også at biskopen spurte de fremmøtte om hvordan de var fornøyd med sin prest. Fra visitasen i Tønnum kirke kan vi lese at biskopen «tilspurde dem om her Jacob, huorledes at hand skicker sig imod dem i lerdom oc leffnit, da gaff de hannom alle it gaat vidnisbyrd» (ibid s. 236). Også presten i Foss fikk ros av menigheten, (ibid s. 137), tilsvarende presten i Skiede, (ibid s. 490f). Men biskopen kunne også spørre presten hvordan hans forhold til menigheten var, som i Naverstad i juli 1597: Biskopen kalte til seg herr Rasmus og talte med ham om almuen i hans prestegjeld og spurte hvordan forholdet var mellom dem og presten. «Da suarede hand att dett haffde sig vel» (ibid s. 492).

Det kunne også komme klager på presten fra menigheten. Folk fra Mollesund i Båhuslen klagde på presten fordi han drøyde med begravelse av fattigfolk som ikke kunne betale avgiften (ibid s. 524). I Skiede sogn kom en mann med «en hob klagemaals breffue over presten i Nessing» (ibid, s. 114). Men visitasboken forteller også ofte om strenge irettesettelser som prestene fikk på kammeret i enerom, men også iblant i andres nærvær. I Herrestad kalte biskopen presten opp på kammeret «och venlig paaminte hannem at hand skulle vaachte sig for drick och slagsmaal, som sigis om hannem» (ibid s. 143»). Han kunne være streng: I Tegneby talte han presten «skarpelige til for hans druckenschab» (ibid, s. 202). Men formaningen kunne også føre til forsoning og håndslag. Kapellanen i Tegneby fikk formaningen på latin og ble bedt om å vokte seg for drikk og ta vare på sitt embete, «huor paa her Søffren rechhte bispen haand, saa efterlod bispen det hand haffde imod hannem for hans druchenschab» (ibid s. 217).

Gudstjenesten i sentrum

Gudstjenestene var det sentrale møtepunkt under visitasen. Her fantes tydelige spor av endringen fra den katolske messe til en mer inkluderende luthersk gudstjeneste med de fleste ledd i dansk språkdrakt. I kirkens rom ved alter og prekestol ble langsomt den evangeliske trosverden utformet og skapte grunnlaget for en dypere forståelse

av kirkens budskap. De stikkordmessige disposisjoner fra prestenes preken som over alt er gjengitt, vitner om en tradisjonell luthersk tekstutleggelse, som prestene kan ha fått næring til ved lesningen av Luthers postille eller andre av de skrifter som Kirkeordinansen påbyr prestene å eie (KO, s. 106). Ved gudstjenestene i kirken ledet en av de lokale prestene liturgien. Kirkeordinansen hadde et helt kapittel «Om Ceremonier», herunder et avsnitt om «Hvordan messen skal holdes allment for folket» (idem s. 43 ff). Ved siden av anvisningene i Kirkeordinansen fantes det på Jens Nilssøns tid tilgjengelig materiale hos Peder Palladius (1503–1560) i hans *Alterbok* fra 1556, som kongen påbød anskaffet til alle kirker, samtidig med autorisasjonen av *Den danske Salmebog*, utgitt i 1569 av Hans Thomissøn (1532–1573). Alterboken hadde alle kirkeårets tekster på dansk, samt to rekker med kollektbønner, og ritualene for de forskjellige kirkelige handlinger. Thomissøns salmebok hadde også inkludert en fullt utformet dansk liturgi etter salmene (Thomissøn, 1569, s. 248–254).

De få glimt visitasberetningene gir av *gudstjenesteordningen* som benyttes, tyder på at det i hovedsak var en tilpasset variant av den opprinnelige liturgi som allerede var foreskrevet i Kirkeordinansen. I den litt flytende prosess med liturgiske reformer som fulgte etter denne, spilte biskopene en dominerende rolle, både samlet, i de bispesynoder som ble sammenkalt, og enkeltvis (Engelstoft, 1840, s. 19 f). Ut fra sine erfaringer i de første år som visitator skriver Jens Nilssøn i 1580 til sin venn biskop Poul Madsen i København og ber om råd i flere saker. Om prestenes forhold til liturgi skriver han følgende:

«En part av kirketjenerne har hertil efterfulgt hvad dennem syntes selv ret og godt at være, en anden part efterfølger den skik som de haver seet annensteds . . . Paa det sidste ville nogle, som vel er, efterfølge ordinantsen. Herforuden, maa vel ske, findes end ogsaa de som blander disse stykker til sammen, tagende noget av hvert og gjøre sig selv en skik av» (Brandrud, 1917, s. 46f)

For Oslo og Hamar bispedømme kan det synes som om biskopen likevel har hatt en stø hånd om utviklingen i de senere år, som visitasberetningen avdekker. Fortsatt ble de innledende ledd messet av presten, og flere steder omtales prestens utførelse av de faste messeledd uten at liturgien ellers blir nærmere beskrevet. Påskedag 1594 prekte slottspresten fra Båhus i Kongeløv kirke og fikk attesten: «Han prædicker och messer vell» (Visitasboken, s. 182). Se ellers til denne utvikling Ottosen (1990, s. 258 ff); også Fæhn (1994, s. 279 ff).

Biskopens medarbeidere i visitasen

Biskopen trakk både kirkeverger, klokkere og proster med i visitasprogrammet. *Kirkevergene* skulle ha oppsyn med kirkene og deres forfatning, og sørge for at kirkens inntekter kom inn etter de fastsatte avgifter. Ved visitasen i Tune 1594 talte biskopen med Peder Brochenhuss om forbedringer i kirkebygget, «efterdj hand er kirkeverger» (Visitasboken, s. 255). En av de saker som biskopen skaffet seg rede på under visitasene, var hvordan det stod til med kirkens inntekter. I årene 1574–1575 foretok den daværende stattholder Povel Huitfeldt (c. 1529–1592), etter kongens befaling en grundig registrering av de inntekter som dels tilfalt prestegården, og dels tilfalt kirken,

med tanke på vedlikehold og driftsutgifter knyttet til gudstjenestene (Kolsrud, 1929). Dette registeret kan biskopen og kirkevergene ha brukt som grunnlag for kontrollen med kirkens og prestegårdens eiendom og inntekter under visitasene. Enkelte avtaler om eiendomsforhold kunne gå helt tilbake til biskop Eysteins jordebok. Da presten i Tegneby beklaget seg over at brevene som bekreftet kirkens og prestegårdens gods var gått tapt i syvårskrigen, «loffuit bispenn hannem en vdschriftt aff den røde bog» (Visitaboken, s. 205). Det forekom klager fra prester som mente at de ikke fikk sine rettmessige inntekter. Presten i Idd mente at «hans sognebønder forholde hannem den offerskjeppe som er saa megitt som 2 settinger korn, oc vil icke den vdgiuffue for den bondelot skyldt» (ibid. s. 487). Den gamle tiendeordningen fra middelalderen fastsatte at en fjerdedel av tienden skulle gå til bøndene, til fattigforsorgen («bondeluten»), mens de andre delene skulle gå til biskopen, kirken og presten. Etter reformasjonen ble tienden delt i tre, og bondeluten falt bort, mens biskopens del nå gikk til kongen. Dette førte til stridigheter flere steder i landet, og bøndene i Idd ser ut til å ville bruke prestens andel til erstatning for bondeluten for å tilgodese lokale behov.

Klokkerne deltok ved gudstjenestene, og hjalp til med undervisningen av barn og unge. De skulle lede de sunge ledd i messen som ikke ble ivaretatt av presten. I Bjørneland i Båhuslen klagde biskopen under visitasen 3/8 1597 over at klokkeren ikke hadde vært til stede for å lede sangen. Senere står det at biskopen «examinerit hannom udj sangen, och sagde hannom for huorledis hand skulle fare der met afsted» (ibid. s. 516).

Prostene var biskopens viktigste medarbeidere i forhold til menighetene. Deres rolle ble forandret etter reformasjonen, og endringen beskrives som en overgang fra «regnskapsprost» før reformasjonen, med oppgave vesentlig å stå for innkreving av kirkens inntekter, til «religionsprost» etter reformasjonen, med oppgaver knyttet til biskopenes kontakt med menigheter og prester. Prostene skulle innenfor sine distrikter utføre mye av de samme oppgavene som biskopen. De skulle føre det kontinuerlige og daglige tilsyn med prestenes liv og lære, med kirkebygningene, med menighetens moralske og religiøse habitus. I dette blir de betraktet som biskopens medhjelpere og fortrolige, og de skulle visitere menighetene en gang i året (KO, s.101). Under visitasen i Våler 28/4 1594 «taled bispenn med prouisten (Jacob Villadsen) at hand ville haffue en flittig opsiun met presterne udj sit prouistie at de vaacte sig for druckenskab, och andenn wlempe» (Visitaboken, s. 261). Prostene ble valgt av prestene i prostiet, men godkjent av biskopen og lensherren. Ved visitasen i Quille i Båhuslen 18. april 1594 blir det referert fra prostevalget som biskopen hadde varslet, hvor syv sokneprester utstedte en lojalitetserklæring til den nyvalgte prostens Jens Gudesen, der de beskrev hva de ventet av sin «religions prouist» og erklærte sin vilje til å vise ham lydighet (ibid. s. 233).

Biskopens dagsprogram

Når biskopen kom frem til prestegården i menigheten som stod for tur, slo han seg først til ro med prestefamilien, som oftest også i nærvær av andre prester eller kjentfolk som ville treffe biskopen. Biskopen hadde fritt opphold med sitt nærmeste følge i prestegården, og fri skyss med hest eller båt ettersom det trengtes (KO, s. 96). Men

biskopen husket alltid på å gi en liten pengegave til den som hadde betjent ham, når han reiste. Det kunne være til prestefruen, av og til barna, eller en av tjenerskapet i prestegården, eller som takk til rorskarene som sto for båtskyssen – en halv daler til prestefruen i Rygge (Visitatsboken, s. 109); en halv daler til piken som redde sengen på Båhus slott (ibid. s. 183); til «her Jenssis tienniste quinde som kogede» (ibid. s. 196); til bysvennen og roerne i Kongelv (ibid. s.191); til brød som han fikk kjøpt inn for utdeling til fattige, barn og gamle i Kongelv (ibid. s. 510).

På visitasdagen ble det holdt gudstjeneste i hovedkirken, med preken av soknepresten eller kapellanen. Som regel varte visitasprogrammet ikke mer enn et døgn, sjelden to, før biskopen hastet videre til neste sokn. Når visitasprogrammet var slutt, inviterte gjerne soknepresten til selskapielig samvær sammen med biskopen, hvor de medvirkende prester, stedets lensmann og andre myndighetspersoner med navns nevning var til stede, men hvor det også over alt var innbudt representanter for bøndene, gjerne med fruer. Dette innslag i visitasen må ha skapt et sosialt mønster med likeverd og fellesskap som viktige elementer. Fra visitasen i Hole prestegjeld 3/9 1594: «Samme dag hadde her Hans (soknepresten) til gjest hos sig met bispen her Anders paa Norderhoff, Matz Pederssønn schriffuer och nogle aff sine sognebønder» (ibid. s. 280). Også to dager senere, på Jevnaker «var der och samme tid til gjest en heel hob aff her Peders sognebønder, saa at ther vaar it helt langbord vdsidet» (ibid. s. 283).

Hvis visitasgudstjenesten falt på søndag eller en av kirkeårets faste høytidsdager, holdt gjerne biskopen prekenen selv. Teksten var den forordnede tekst for søndagen i kirkeåret. Hvis visitasen ble holdt på en hverdag, ble prestene ofte tilsagt å komme på biskopens «kammers» i prestegården og avlevere sin preken der. Også disse prekener fulgte som oftest kirkeårets tekstrekke for den nærmest liggende søndag. Tekstrekke var de samme som Martin Luther hadde overtatt fra den katolske messe, og som ble gjengitt i de danske messebøkene i reformasjonsårhundret. Bare en sjelden gang ble det benyttet en fri tekst, og en prest som hadde valgt en annen tekst enn den biskopen hadde foreskrevet, fikk en sterk reprimande og formaning til å gå hjem og studere bedre (ibid. s. 127).

Mye av tiden brukte biskopen til å høre og ta stilling til henvendelser fra lokalbefolkningen. Det kunne dreie seg om eiendomsforhold, ekteskapsaker, klager på presten eller noen av de andre tilsatte i menigheten, og andre konflikter, som biskopen sammen med prostens skulle behandle i første instans og så om nødvendig sende videre til avgjørelse i en blandet rettsinstans sammen med statlige øvrighetspersoner. Et stort antall detaljerte beskrivelser av slike saker i visitasberetningene bringer oss tett innpå forhold som lokalmiljøet var preget av.

Tilsyn med læren

Det må ha vært den obligatoriske prekenrunden som gav biskopen den beste anledning til å oppfylle Kirkeordinansens krav om å ha tilsyn med «at alle prester rettsindig og endrektig lærer Kristi hellige evangelium og det som dertil hører» (KO, s. 95). Det var alltid en gruppe prester fra nærliggende menigheter som var til stede når biskopen utførte sine visitasoppgaver i de forskjellige kirkene. Etter gudstjenesten i Våler kirke

30. august 1597 kalte biskopen opp til seg på kammerset «prouisten oc alt clericiet» for å overvære prekenen fra to prester (Visitatsboken, s. 556). Slik kunne biskopen i praksis ha flere kollegiale samlinger med prestene. «Visitatsen skapte både sosiale og kollegiale bånd» (Imsen, 1982, s. 279). I eget berammingsbrev til prestene i Søndre Nordre Viken prosti i Bohuslen før visitatsen i 1594 innkaller han til møte i Quille når reisen fører ham dit. «Thi der bliffuer noget at forhandle om en prouist at eligere (velge) och om andet som religionen er anrørendis» (Visitatsboken, s. 102).

Både ved sine egne prekener, som eksemplariske forbilder, og ved kommentarer til prestenes prekener, kunne biskopen gi veiledning om en evangelisk tolkning av tekstene. Etter gudstjenesten i Tegneby i april 1594, fikk presten denne attesten: «Och predickit her Niels vell, ock lerer vel» (ibid. s. 204). Når biskopen selv benyttet anledningen til å holde prekenen så ofte som vi ser av referatene, er det grunn til å regne med at han ønsket å formidle viktige læremomenter, ikke bare ved kontroll av prestenes forkynnelse, men ved å gi dem innblikk i sin egen måte å tolke evangeliet på.

Det er her naturlig å se nærmere på hva vi kan lære av de glimt fra biskopens prekener som gis i visitatsberetningene. Vi finner biskopen som predikant særlig på søndager og høytidsdager. Fra biskopens to måneders visitatsreise våren 1594 i Båhuslen og Borgesyssel ser vi at han hadde hørt 49 prekener underveis, og selv hadde prekt ved 10 anledninger. Tre ganger hadde han valgt en fri tekst, og alle disse handlet om rettferdiggjørelsen ved tro på Jesus. Den 8. mars prekte han i Skiede kirke over Efes 2,8 ff.: «For av nåde er dere frelst, ved tro. Det er ikke deres eget verk, men Guds gave». Og temaet er referert slik: «de iustificatione et bonis operibus & eorum causis» (*Om rettferdiggjørelsen og gode gjerninger, og deres grunner*) (ibid. s. 120). Den 14. mars prekte han i Foss kirke over Rom 5,6 ff. Referatet siterer begynnelseordene; «Gud priser (viser) sin kiærlighed imod oss, i det, at Christus er død for oss» – resten av verset lyder slik: «da vi ennå var syndere. Når vi nå er blitt rettferdige ved Jesu blod, hvor meget mere skal vi ikke da gjennom ham bli frelst fra synden» (ibid. s. 137) – (Bibelen, 2011).

På en strevsom reise gjennom Telemark i juli 1595 hørte biskopen 22 prekener, men prekte selv bare ved 6 anledninger, og den eneste tekst utenom de faste søndagstekster var Rom 13 om øvrigheten, som han ellers ofte vendte tilbake til. Men han kunne ta opp temaet i samtalen etterpå. Om visitatsen i Hjartdal 22. juli står det at han «Offuerhørde det unge folck saa vell som en part aff de gamle vdi deres christelige religions lærdom om poenitentz och om retferdiggjørelsen och andet slikt» (Visitatsboken, s. 396). Ved avslutningen av denne visitatsrunden var hans siste stopp Asker kirke, hvor han etter prestens preken «gick ned paa gulffuit som hand pleyer at giøre oc ther kortelige forklarit locum justificationis» (ibid. s. 419). Det er likevel ikke enkelt, ut fra disse få eksemplene alene, å se noe bestemt dogmatisk gjennomgående prekenanliggende i biskopens prekener gjennom disse første årene.

Derimot synes det å kunne spores en bevisst målrettet forkynnelse under den siste store visitatsen i Borgesyssel, Viken og Båhuslen sommeren 1597. Gjennom 8 uker visiterte han mer enn førti prestegjeld i dette store distriktet. Han hørte 46 prekener, men prekte denne gangen selv ved 35 anledninger. Blant prekenene ser vi at han 7 ganger har tatt utgangspunkt i Efes 2 med tema om rettferdiggjørelsen, og i tillegg

har han på 8 steder valgt Gal 2, 15 ff., også disse ganger med rettferdiggjørelsen som tema. Teksten som ble lest her fra Galaterbrevet, fremhever det sentrale reformatoriske anliggende på en svært tydelig måte: «Men vi vet at mennesket ikke blir rettferdiggjort for Gud på grunn av gjerninger som loven krever, men bare ved troen på Kristus» (Bibelen, 2011). Biskopens preken over denne teksten i Torsnes 23. august refereres slik i visitasberetningen:

«Och predickit bispen selff oc tracterit hand den text ad Gall 2 Wi vide at mennisket bliffuer icke retferdig ved lowens gjerninger. Och havde hand der aff, huad sager der ere, hui att menniskan icke bliffuer retferdig ved loffuens gierninger. Siden huorfor wi skulle gjøre gode gierninger effterdi wi kunde icke bliffue retferdige deraf» (Visitaboken, s. 546).

De fleste steder ble de sentrale tekster om rettferdiggjørelsen utlagt under temaet «de iustificatione» eller en mer utfyllende sammenfatning av teksten på norsk eller latin. Fra prekenen i Hobøl kirke 30. august 1597 refereres følgende:

«bispen predicket selff, och haffde den text ad Ephes. 2, I ere bleffne salige aff naade. Oc tracterit hand der aff disse parter: 1. Quid sit iustificatio (*hva er rettferdiggjørelsen*) oc huor vdi den staar funderit och grundit som er vdi Jesu Christo. 2. Ved huad middel wi schulle hannom annamme som er ved troen. 3. Cur non iustificamur operibus legis». (*Hvorfor vi ikke blir rettferdiggjort ved lovens gjerninger*) (ibid. s. 558).

Særlig i utlegningen av Galaterbrevsteksten dukker etter hvert spørsmålet opp om hvilken plass de gode gjerninger skal ha når de ikke bidrar til rettferdiggjørelsen. I Kareby kirke lyder temaet: «De iustificatione et bonis operibus» (*Om rettferdiggjørelsen og gode gjerninger*) (ibid. s. 508). I Tegneby kirke refereres det slik: «de iustificatione, quod non iustificamur operibus legis, sed fide. Cur igitur bona opera sint facienda» (*Om rettferdiggjørelsen, at vi ikke blir rettferdiggjort ved lovens gjerninger, hvorfor likevel gode gjerninger skal utføres*) (ibid. s. 528). Det kan synes påfallende at nær halvparten av biskopens prekener på denne siste visitasen dreier seg om rettferdiggjørelsen. Selv om vi ikke kjenner innholdet av de enkelte prekener, tyder disposisjonene på at biskopen så det som maktpåliggende å formidle det reformatoriske trosgrunnlag om rettferdiggjørelse av nåde, ved tro, i tråd med den lutherske tradisjon, og at dette anliggende ble sterkere mot slutten av hans embetstid.

Avslutning

Bispetjenesten var Kongens viktigste redskap til den endringsprosess som han ønsket å gjennomføre for kirken. Den «arbeidsinstruks» som ble satt opp for biskopene allerede i Kirkeordinansen, krevde full innsats og mye tid og krefter hos dem som var innsatt som biskoper. Visitasoppgaven innebar plikter både i forhold til prestene, menighetene og den praktiske omsorg for de fattige i soknet, foruten tilsyn med kirkebygg og de fastsatte inntektskilder for kirkens virksomhet. Reisebeskrivelsene fra biskop Jens Nilssøns visitaser har gitt oss glimt av både den religiøse og kulturelle smeltedigel som befolkningen befant seg i ved slutten av reformasjonsårhundret. De utgjør en sjelden kilde til opplevelsen av historisk nærhet til begivenheter i en viktig overgangsfase av

vår historie.

Historien kan ikke gi oss kunnskap om hvor mye det fantes av personlig tilegnet tro og kristent levesett på menighetsplanet i biskop Jens Nilssøns store bispedømme. Men vi har kunnet følge biskopen på hans lange og travle visitasreiser og sett noe av den nidkjærhet som preget hans tjeneste for å oppfylle de plikter som fulgte med bispekallet. Og, vi har sett noen av de reaksjoner som hans virksomhet utløste i de lokale menigheter og blant prestene og de andre medarbeiderne som han hadde. Et slikt nærbilde utfyller den forståelse som historien ellers gir oss gjennom mange andre beskrivelser av det samme tidsrom.

Litteratur

- Bang, A. Chr. (1895). *Den norske kirkes historie i reformationsaarhundret*. Hjalmar Riglers forlag, Kristiania
- Bibelen* (2011), Bibelselskapet, Oslo.
- Biskop Eysteins jordebog («Den røde Bog»)*. Fortegnelse over det geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400 (1873–79). Utg. ved H.J. Huitfeldt, Hft. 1-4, Christiania.
- Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. (1885). Udgivne efter offentlig foranstaltning ved Dr. Yngvar Nielsen. A. W. Brøgers Bogtrykkeri, Kristiania.
- Brandrud, A. (1917). «Biskop Jens Nilssøn av Oslo. Et billede fra Norges senere reformationshistorie». Innledning til *To og tredive prædikener holdt i Aarene 1578-1586 av M. Jens Nilssøn*, fjerde evangeliske Superintendent over Oslo og Hamar Stifter. Utgit av det Kgl. Fredriks Universitet i Kristiania – som Universitetsprogram for 2det Semester 1917 til den Lutherske Reformations 400-Aars-Jubilæum. I Kommission hos H. Aschehoug & Co, Kristiania.
- Engelstoft, T.C. (1840). *Liturgiens og Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark*. Rietzels forlag, København.
- Fæhn, H. (1994). *Gudstjenestelivet i Den norske kirke – fra reformasjonstiden til våre dager*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Imsen, S. (1982). *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Universitetsforlaget (Digital utgave på nettet).
- Kirkeordinansen av 1537. Reformasjonens kirkelov. Oversatt av Terje Ellingsen*. (1990). Verbum, Oslo.
- Kolsrud, S. (red.) (1929) *Oslo og Hamar bispedømmes jordebok 1574–79*. (Pouel Huitfeldts stiftsbok), Utgive for Kjeldeskriftfondet, i hovedkommissjon hjaa Jakob Dybwad, Oslo.
- Ottosen, K. (1990). «Liturgien i Danmark 1540-1610», i: Brohed Ingmar (red.): *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540–1610*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Palladius, P. (1556). (Alterbogen) *Søndage oc Hellige dages Epistler oc Evangelia met Collecter*. Magdeburg.
- Thomissøn, H. (1569). *Den danske Psalmebog*, met mange Christelige Psalmer, Ordentlig tilsammenset, formeret oc forbedret. København. Prentet aff Lorentz Benedict (Digital utgave på nettet).